

پایان نامه برای دریافت درجه کارشناسی ارشد

رشته:

زبان و ادبیات فارسی

دانشگاه:

مرکز آموزشهای نیمه حضوری و تخصصی آزاد دانشگاه علامه طباطبائی

عنوان:

شیوه‌های نامه‌نگاری در شاهنامه‌ی فردوسی و بررسی جایگاه پیک در این کتاب

استاد راهنما:

جناب آقای دکتر محمدحسن حائری

استاد مشاور:

سرکار خانم دکتر رودابه شاه‌حسینی

پژوهشگر:

فلورا ندرمحمدی

تابستان ۱۳۸۹

تقدیر و تشکر

در آغاز دادار یکتا را سپاس گزارم که مرا توفیق آن داد که گامی هر چند کوتاه در راه کسب دانش بردارم. سپس از استادان گرامی جناب آقای دکتر حائری و سرکار خانم دکتر شاه حسینی نهایت امتنان را دارم که در همه مراحل تنظیم این پایان نامه با حوصله و دقت نظر خود مرا یاری فرمودند.

و سپاس از:

شریک زندگی ام، یار و مددکار همیشگی ام، همسر فداکار و صمیمی ام که نه تنها کاستی های مرا در زندگی مشترک تاب آورد بلکه در تمامی مراحل تحصیلات من از گذشته تا کنون یار و همراه بود. فرزندان فهیم و با ملاحظه ام که با صبر و درایت خود در لحظات سخت تحصیل مرا درک نمودند. مادر و خواهرانم که با مهربانی ها و دلسوزی های خود مرا یاری دادند. دوست و استاد ارجمندم سرکار خانم نسرين باستانجو که با وجود دوری از وطن از هیچ کمک و همفکری به هر شکل ممکن مضایقه ننمود و اگر نبود یاری های او قطعاً این اثر به این شکل تدوین نمی شد. یار و استاد ارجمندم سرکار خانم دکتر تهمینه طاهر دل که در تمامی مراحل این کار مرا از نظرات صائب خویش بهره مند نمودند.

خواهر فداکارم سرکار خانم فریبا ندر محمدی که در بازخوانی نامه باستان و فیش برداری زحمات زیادی را تقبل نمود.

خواهرزاده هنرمندم خانم مریم آریانی پور که با وجود داشتن مسئولیت سنگین دانشجویی زحمت تایپ این اثر را به عهده گرفت و با نهایت دقت و حوصله زمان زیادی را صرف این کار نمود. فرزند ارشدم امیررضا آقامیری که او نیز با وجود دانشجویی، زحمت قسمتی از تایپ را تقبل نمود. خواهرزاده عزیزم خانم سحر محمودیان و دوست نازنینم سرکار خانم غلامی که در بازخوانی و ویراستاری این پایان نامه مرهون الطاف ایشان هستم.

همه عزیزانی که با نظرات و راهنمایی های خود مرا در تدوین این اثر یاری رساندند. و تمامی کسانی که این اثر را می خوانند و پیشنهادها و انتقادهای خود را به این جانب ابلاغ می نمایند.

تقدیم به

روح پدر بزرگووارم که همواره آرزو داشت در راه علم گام نهم و مادر عزیزم که در لحظات سخت تحصیل بار زندگی ام را به دوش کشید.

همسر دلسوز و مهربانم که در همه لحظات زندگی و تحصیلم تنه‌ایم نگذاشت و مرا برای همیشه مرهون لطف و بزرگواری اش نمود.

فرزندان دلبندم امیررضا و امیرنیکان که نبودن‌هایم را در کنارشان تاب آوردند.
و همه کسانی که دل‌بسته ادب و فرهنگ ایران هستند.

فهرست مطالب

۲	مقدمه
۴	فصل اول
۴	تعاریف و مفاهیم
۵	اولین خط و سنگ نگاره‌ها
۷	آثار بازمانده از پارسی باستان
۸	نامه نگاری
۱۰	انواع نامه در متون گذشته
۱۲	دبیری و شرایط آن
۱۵	ویژگی پیک و استقبال از آن
۱۷	بار دادن

بار یافتن افراد طبقات مختلف ۱۷

۱۹

فصل دوم

شاهنامه فردوسی و نامه نگاری در آن ۱۹

فردوسی ۲۰

شاهنامه ۲۱

حماسه چیست؟ ۲۳

آغاز شاهنامه ۲۳

روح حاکم بر شاهنامه ۲۴

برکناری از نژادپرستی ۲۴

نفرت از جنگ ۲۵

شاهنامه، حماسه‌ای انسانی ۲۶

ستم‌ستیزی ۲۶

خودکامگی مایه تباهی است ۲۷

ارزش ادبی و هنری شاهنامه ۲۸

وصف ۲۹

زبان ۳۰

لحن ۳۰

نمادها در شاهنامه ۳۳

آیا شاهنامه نامه شاهان است؟ ۳۴

عناصر طبیعی در شاهنامه ۳۵

آتش ۳۶

آب ۳۸

باد ۳۸

پیام‌های شاهنامه ۳۸

۳۹ ساختار نامه‌ها
۴۰ پهلوانان شاهنامه

۴۶ فصل سوم

۴۶ پیام‌های شاهنامه
۴۷ آسمان به زمین
۴۷ سروش ایزدی
۵۲ اهریمن
۵۴ زمین به آسمان
۵۴ نیایش
۷۲ بررسی نیایش‌ها
۷۳ زمین به زمین
۷۳ ویژگی‌های پیک
۹۷ فرستاده‌های زن
۱۰۰ پیک باد
۱۰۰ بررسی جایگاه پیک
۱۰۱ پیام‌های کتبی
۲۲۸ بررسی پیام‌های کتبی
۲۲۹ فتح‌نامه
۲۴۱ بررسی فتح‌نامه‌ها
۲۴۱ پیمان‌نامه
۲۴۴ منشور یا گشادنامه
۲۵۰ سوگندنامه
۲۵۱ فرمان
۲۵۳ محضرنامه

۲۵۴	امان نامه
۲۵۴	پیام‌های شفاهی
۳۲۷	بررسی پیام‌های شفاهی

۳۲۸		فصل چهارم
-----	--	-----------

۳۲۸		جدول‌ها و شکل‌ها
-----	--	------------------

۳۵۶		فصل پنجم
-----	--	----------

۳۵۶		نتیجه‌گیری و پیشنهادها
-----	--	------------------------

۳۵۹		مراجع
-----	--	-------

فهرست جداول

۳۳۰	تعداد عناوین پیام‌های شاهنامه
۳۳۱	تعداد ابیات پیام‌های شاهنامه
۳۳۱	پیام‌های کتبی شاهنامه

فهرست اشکال

۳۴۴	نمودار کلی پیام‌های شاهنامه	۱
۳۴۵	نمودار کل ابیات شاهنامه و ابیات شامل پیام‌های شاهنامه	۲
۳۴۶	نمودار ابیات شامل پیام‌ها در هر جلد	۳
۳۴۷	نمودار کل ابیات و پیام‌های جلد اول	۴
۳۴۸	نمودار کل ابیات و پیام‌های جلد دوم	۵
۳۴۹	نمودار کل ابیات و پیام‌های جلد سوم	۶
۳۵۰	نمودار کل ابیات و پیام‌های جلد چهارم	۷
۳۵۱	نمودار کل ابیات و پیام‌های جلد پنجم	۸
۳۵۲	نمودار کل ابیات و پیام‌های جلد ششم	۹
۳۵۳	نمودار کل ابیات و پیام‌های جلد هفتم	۱۰
۳۵۴	نمودار کل ابیات و پیام‌های جلد هشتم	۱۱
۳۵۵	نمودار کل ابیات و پیام‌های جلد نهم	۱۲

چکیده

بخشی از منظومه بلند و حماسه جاوید فردوسی را نامه‌ها و پیام‌ها تشکیل می‌دهند. این پژوهش به بررسی پیام‌های موجود در شاهنامه و نیز جایگاه پیک در آن اختصاص دارد. این پیام‌ها برحسب مبدأ و مقصد به سه دسته کلی تقسیم می‌شوند که عبارتند از:

۱- پیام‌هایی که از آسمان به زمینیان رسیده‌اند.

۲- پیام‌هایی که از زمینیان به آسمان رفته‌اند.

۳- پیام‌هایی که بین زمینیان ارتباط برقرار کرده‌اند.

منظور از دسته اول پیام‌ها، وحی یا الهاماتی است ایزدی یا فریب‌های اهریمنی که از عالم معنا به عالم ماده منتقل گردیده‌است.

مقصود از گروه دوم، نیایش‌هایی است که در شرایط مختلفی بین انسان و خداوند گزارده شده‌است.

قسمت سوم که عمده‌ترین بخش این پژوهش را تشکیل می‌دهد پیام‌هایی است که بین افراد رد و بدل گردیده‌است. البته آنچه از بررسی این قسمت دانسته می‌شود این است که در شاهنامه فردوسی افراد عادی با یکدیگر نامه‌نگاری نداشته‌اند، بلکه شاهان و بزرگان با یکدیگر و یا با وزیران و سپه‌داران و زبردستان خود ارتباط برقرار نموده‌اند.

پیام‌های زمینی به چند نوع کتبی، فتح‌نامه، پیمان‌نامه، منشور یا گشادنامه، سوگندنامه، فرمان، محضرنامه، امان‌نامه و شفاهی دسته‌بندی شده‌اند.

بخشی از این پژوهش نیز درباره ویژگی‌های پیک و شیوه‌های معمول برخورد با فرستاده‌ها است.

کلیدواژه‌ها: شاهنامه، فردوسی، نامه، پیام، پیک، فرستاده.

مقدمه

به نام خداوند جان و خرد کز این برتر اندیشه برنگذرد

ایزد یکتا را سپاس می‌گزارم که پس از کنکاش بسیار با ادب‌دوستان و جست‌وجوی فراوان در بین موضوعات متعدد مرا توفیق آن داد که از میان اقیانوس خروشان و بی‌کران ادبیات فارسی در پی صید مروارید، از بحر سراینده‌ای باشم که با اثر ارزشمندش ایران و ایرانی را مانا نمود. دریای موجی که هرچه در آن غوطه زنیم بیشتر به عمق آن پی می‌بریم و شاهد وجود مرواریدهای غلتان و ناسفته‌ای خواهیم بود، و آن نیست جز شاهنامه، این نامهٔ ورجاوند پارسی، که به زعم شناسندگان آن نه تنها با آثار حماسی جهان پهلو می‌زند بلکه اثری است برتر از آنها و بی‌بدیل.

بر اساس جست‌وجوی نگارنده در منابع مختلف مانند اینترنت، مرکز اسناد ملی ایران و نرم‌افزار نمایه به نظر می‌رسد دربارهٔ نامه‌نگاری در شاهنامه پژوهش‌های اندکی صورت گرفته‌است که جامع‌ترین آن‌ها را جناب آقای دکتر سزّامی در کتاب ارزشمند «از رنگ گل تا رنج خار» انجام داده‌اند و دیگری مقاله‌ای از سرکار خانم دکتر معین‌الدینی است.

طبق نظر آقای دکتر سزّامی و تحقیقات انجام گرفته این پژوهش‌ها همهٔ نکات مربوط به این مقوله را بیان نکرده‌اند. به این ترتیب که در کتاب یاد شده ۱۹۲ نامه از پیام‌های موجود در شاهنامه به شکل اجمالی بررسی گردیده‌است و در مقالهٔ مزبور نیز، تنها هشت نامهٔ مبادله‌شده در داستان رستم و اسفندیار.

بنا بر این توضیحات و راهنمایی‌های استادان گرامی جناب آقای دکتر حائری و سرکار خانم دکتر شاه‌حسینی این وظیفهٔ خطیر بر عهدهٔ این جانب قرار داده‌شد و موضوع « بررسی شیوه‌های نامه‌نگاری در شاهنامهٔ فردوسی و جایگاه پیک در این کتاب » عنوان پایان‌نامهٔ نگارنده قرار گرفت.

البته حجم زیاد این حماسهٔ زیبا، نبودن منابع کافی در این زمینه، زمان کم و پیشینهٔ مطالعاتی محدود این جانب مشکلات اصلی این پژوهش بوده‌است.

در این پژوهش هر پیامی اعم از کتبی و شفاهی، مدّ نظر بوده‌است. علاوه بر این‌ها سعی بر این بوده‌است که همهٔ نامه‌هایی که در تقسیم‌بندی موجود در تاریخ بیهقی می‌گنجد نیز استخراج شود. مثلاً به فتح‌نامه، سوگند، پیمان، فرمان، منشور، محضرنامه و امان‌نامه نیز توجه گردیده‌است. هر قسمت از شاهنامه که حاوی پیامی بوده گزینش و دسته‌بندی گردیده‌است.

این پیام‌ها به حسب فرستنده و گیرنده از نوع آسمان به زمین، زمین به آسمان، و یا زمین به زمین هستند. هم‌چنین جایگاه پیک یا پیام‌رسان در این کتاب بررسی شده و ابیاتی که به نوعی گویای شرایط پیک و

فرستاده بوده، استخراج و بررسی گردیده است.

روش کار عمدتاً توصیفی بوده و با تهیه فیش‌ها و تحلیل و دسته‌بندی آن‌ها بر پایه‌ی ساختار و محتوا به انجام رسیده است. جدول‌ها و نمودارها نیز بر همین اساس فراهم آمده است.

این پژوهش شامل پنج فصل است:

فصل اول آن به تعاریف و مفاهیم اولیه اختصاص دارد.

فصل دوم به معرفی مختصر فردوسی و اثر ارجمندش و نامه‌نگاری در آن پرداخته است.

فصل سوم که بیش‌ترین حجم این پایان‌نامه را تشکیل می‌دهد شامل تمامی ابیاتی است که در بردارنده پیام یا جایگاه پیک است.

در فصل چهارم نیز به رسم نمودارها و تنظیم جدول‌ها، پرداخته شده است.

فصل پنجم نیز اختصاص به نتیجه‌گیری و پیشنهادها دارد.

از آنجایی که عمده منبع استفاده شده در این اثر، دوره‌ی نه جلدی و گران‌سنگ نامه باستان، با شرح استاد دانشمند دکتر میرجلال‌الدین کزازی است در ارجاعات به این اثر، به ذکر شماره جلد و ابیات بسنده گردیده است. در پایان امیدوارم اساتید گرامی و خوانندگان ارجمند به نواقص و نقائص این پژوهش به دیده اغماض نگرینسته و آرا و نظرات سازنده خود را از نگارنده دریغ نفرمایند.

فصل اول

تعاریف و مفاهیم

در این فصل برای روشن شدن موضوع به شرح توضیحات مقدماتی و تعاریف اولیه درباره خط، الفبا، نوشتار، سنگ‌نگاره، نامه‌نگاری، انواع نامه در متون گذشته، دبیری و شرایط آن، پیک و ویژگی‌های آن و بار دادن می‌پردازیم.

اولین خط و سنگ‌نگاره‌ها

الفبا: علاماتی است که در شیوه‌ی معمول نوشتن بکار می‌رود، و فرض این است که هر علامت از الفبا برابر با یک واحد صوتی (فونم) باشد. اما کم‌تر الفبایی به حد کافی برای ادای اصوات یک زبان دقیق است. «الفبای بین‌المللی فونتیک»، که مبتنی بر خط لاتینی است، دقیق‌ترین الفبایی است که تاکنون تنظیم شده است. خط اختراعی اوستا را نیز باید از دقیق‌ترین الفباها شمرد. اختراع الفبا تاریخ روشنی ندارد، ولی خطوط الفبایی و خطوط هجایی، یعنی خطوطی که علامات آن‌ها بیش‌تر نماینده یک هجا (سیلاب) است تا یک واحد صوتی (فونم)، همه به الفبای تصویری (مانند خط هیروگلیفی مصریان) برمی‌گردد. خطوط عموماً از مرحله تصویری به مرحله هجایی و بعداً به مرحله الفبایی رسیده‌اند. الفبای اروپای غربی و آمریکا الفبای رومی (لاتینی) است که خود از الفبای یونانی اقتباس شده. الفبای یونانی اصولاً از الفبای فنیقی گرفته شده. الفبای سیریلی (Sirili) که برای نوشتن روسی و بلغاری و صربی و بسیاری زبان‌های دیگر که در اتحاد جماهیر شوروی رایج است به کار می‌رود از الفبای یونانی اقتباس گردیده. الفبای ارمنی نیز به الفبای یونانی برمی‌گردد. خط چینی هنوز

جنبه تصویری دارد، اما در ژاپن خط الفبایی نیز رایج است. مهم‌ترین الفباهای هندی الفبای دوانگاری (Devanagari) است که تا حدی هجایی است و زبان سانسکریت به آن نوشته می‌شود. الفباهای رایج سامی، مثل الفبای عربی و عبری، عموماً به الفبای آرامی یا فنیقی بازمی‌گردد. در ایران، زبان فارسی باستان (فارسی هخامنشی) را در کتیبه‌ها با خط میخی خاصی که مقتبس از خط میخی بابلی است می‌نوشته‌اند، که خط میان خط الفبایی و خط هجایی است. اما الفبای آرامی از همان اوان در ایران و آسیای غربی رواج داشت. الفبای خط پارتی و خط پهلوی و خط سغدی از انواع الفبای آرامی است. الفبای اختراعی مانویان، که انواع آثار مانوی به آن نوشته می‌شده، از الفبای سریانی اقتباس شده، که خود از الفبای آرامی اقتباس گردیده. الفبای سغدی بعداً منشأ الفبای «رونی» و الفبای «اویغور» گردیده است. الفبای فارسی، با اضافاتی از الفبای نسخ عربی اقتباس شده است. (مصاحب، ۱۳۸۷)

ابتدای مرحله انسانیت را باید هنگام پیدایش کلمه و کلام دانست؛ با همین وسیله بود که انسانیت انسان آشکار شد. اگر این اصوات عجیب و غریبی که به آن‌ها نام «اسم عام» می‌دهیم نبود، فکر انسان منحصر به اشیا و آزمایش‌هایی جزئی می‌شد که آدمی می‌تواند آن‌ها را به خاطر بسپارد، یا از راه حواس، و بالخاصه حس دیدن آن‌ها را فهم کند؛ در آن صورت، انسان نمی‌توانست طبقات و انواع مختلف اشیا را، مجزای از فرد فرد خود این اشیا، تصور کند و صفات را متمایز از اشیا، یا اشیا را متمایز از صفات، ادراک نماید. برای انتقال فکر، در نزد مردم اولیه ایما و اشاره مقدم بر زبان و سخن‌گفتن بوده است؛ هم امروز نیز، هنگامی که سخن نتواند مقصود را ادا کند، یا کلمه به خاطر نرسد، اشاره جانشین آن می‌شود.

بزرگ‌ترین فایده کلمات و الفاظ، پس از توسعه فکر، تعلیم و تربیت است. مدنیت عبارت از گنجینه عظیمی است از هنر و فرزاندگی و عادات و اخلاق، که با مرور زمان فراهم آمده؛ از همین ثروت فراوان است که فرد، در ضمن تکامل و پیشرفت خود، غذای روحانی خود را کسب می‌کند. (ویل دورانت، ۱۳۸۵ ج ۴ صص ۸۸-۹۱)

شگفت‌انگیزترین چیزی که از سومریان بر جای مانده خط‌نویسی آن مردم است؛ این هنر به اندازه‌ای در نزد آنان پیشرفته بود که به وسیله آن می‌توانستند اندیشه‌ها و افکار مفصل و پیچیده خود را دربارهٔ بازرگانی و شعر و دین بیان کنند. نبشته‌های قدیم‌تری که به دست آمده بر روی سنگ است، و تاریخ آن به ۳۶۰۰ ق.م می‌رسد. در حدود ۳۲۰۰ ق.م الواح گلی ظاهر می‌شود، و چنان به نظر می‌رسد که، در آن هنگام، سومریان با این کشف عظیم بسیار شادمان شده‌اند. (همان، ص ۱۵۷)

با اختراع خط اولین «انفجار دانش» در سطح جهان و در مناطقی مانند مصر، شرق نزدیک، هند و یونان به وقوع پیوست. قدیمی‌ترین خط سومری که از نوع تصویرنگاری است مربوط به ۳۵۰۰ سال قبل از میلاد مسیح است و تاکنون کاملاً کشف رمز نشده است. (مزینانی، ۱۳۸۰ ص ۲۴)

پس از سنگ، بشر از لوح فلزی، گلی، چوبی، طومار پاپیروس، چرم، پوست و کاغذ برای ثبت نوشته‌های خود استفاده کرد.

این یکی از خوشبختی‌های ماست که مردم بین‌النهرین نوشته‌های خود را با مرکب فاسد شدنی، و بر کاغذی که زود از میان می‌رود، ننوشته‌اند، بلکه آنچه را خواسته‌اند بنویسند با آلت تیزی شبیه میخ بر گل تر نقش کرده‌اند. در این کار

مهارت فراوانی داشتند؛ نویسندگان توانسته‌اند، با استفاده از این ماده نرم، یادداشت‌هایی از حوادث، صورت قراردادهای، قبالة املاک، صورت خرید و فروش، متن احکام قضایی، و نظایر آن‌ها را بنویسند و از همه این‌ها تمدنی بسازند که اثر نیش قلم در آن از دم شمشیر هیچ کم‌تر نباشد. (ویل دورانت، ۱۳۸۵ ج ۴ ص ۱۸۵)

بدهی است که انتقال از مرحله خط‌نویسی به مرحله ادبیات قرن‌ها وقت می‌خواهد. در مدت چندین قرن، کتابت، تنها، ابزاری برای بازرگانی بود، و با آن قراردادهای و اسناد و صورت کالاهای حمل شده به وسیله کشتی و رسیدها و نظایر آن‌ها را می‌نوشتند؛ شاید گذشته از این، برای ثبت‌کردن یادداشت‌ها و گزارش‌های دینی و محفوظ نگاه‌داشتن طلسم‌های جادویی و ادعیه و داستان‌های مذهبی نیز از خط‌نویسی استفاده می‌کردند تا در این چیزها تغییر و تبدیل‌هایی حادث نشود.

با همه این احوال، هنوز قرن بیست‌وهفتم قبل از میلاد به پایان نرسیده بود که در شهرهای سومری عده زیادی کتابخانه‌های بزرگ تأسیس شد؛ مثلاً دو سارزاک، در محل شهر تلو در ویرانه‌های ساختمان‌های همزمان با گودآ، مجموعه‌ای از ۳۰۰۰۰ لوح گلی به دست‌آورد که با ترتیب و نظم خاصی روی یکدیگر چیده بود. از اوایل سال ۲۰۰۰ ق.م مورخان سومری به این کار پرداختند که گذشته و حال خود را بنویسند و برای آیندگان بر جای گذارند؛ قسمتی از این سجلات به ما رسیده، البته آنچه به دست ما آمده مستقیماً از منبع سومری نیست، بلکه چیزهایی است که بابلیان بعدها از ایشان اقتباس کرده‌اند. در میان کتاب‌هایی که به صورت اصلی سومری به دست ما رسیده، لوحه‌ای است که در نیپور اکتشاف شده و اصل سومری اولیه منظومه گیلگمش بر آن ثبت است. (همان، ص ۱۵۹)

هیچ نوشته ادبی به زبان پارسی (= پهلوی اشکانی)، چه دینی و چه غیر دینی، از دوران اشکانیان بر جای نمانده است. در این عهد اسناد و نامه‌ها در آغاز به زبان آرامی، که زبان دیوانی دوران هخامنشیان بود، نوشته می‌شد. (تفضایی، ۱۳۷۶ ص ۷۵)

کتیبه‌های دولتی یا سلطنتی کتیبه‌هایی هستند که از شاهان ساسانی یا درباریان آنان بر جای مانده و همه آن‌ها به خط پهلوی کتیبه‌ای یا منفصل نوشته شده است. قدیم‌ترین آن‌ها کتیبه اردشیر ساسانی (قرن سوم میلادی) و متأخرترین آن‌ها کتیبه مهرنرسه (قرن پنجم میلادی) است. (همان، ص ۸۳)

آثار بازمانده از پارسی باستان

منفصل‌ترین و مهم‌ترین آثار پارسی باستان از داریوش اول است که بیش‌تر با دو متن بابلی و عیلامی همراه است. از پیشینیان داریوش پنج نوشته کوتاه مانده است، به شرح ذیل:

۱- از آریارشن، نیای بزرگ داریوش اول، بر لوحه زرین ناقصی که در همدان به دست آمده است.

۲- از آراشام، نیای داریوش اول، لوحه زرینی که در سه قطعه یافت شده و تنها گوشه راست پایین آن از میان رفته است.

۳- از کورش بزرگ، سنگ‌نوشته‌ای که پنج بار یا بیش‌تر روی ستون‌ها و بدنه‌های کاخ شاهی در پاسارگاد تکرار شده است و شامل دو سطر به پارسی باستان یک سطر به بابلی و یک سطر به عیلامی است.

۴- از کورش بزرگ، در پاسارگاد، چند پاره کوچک از یک نوشته سه زبانی است.

۵- از کورش بزرگ، در پاسارگاد، نوشته‌ای به سه زبان، هر کدام یک سطر، روی لباس نقش برجسته شاه بر جرزهای کاخ، که متن پارسی باستان اکنون یکسره محو شده است.

این نوشته‌ها چنان که می‌بینیم بسیار کوتاه است. در اصالت دو نوشته نخستین بعضی از محققان تردید کرده و گمان برده‌اند که این لوحه‌ها در زمان اردشیر دوم هخامنشی پس از قیام برادرش کورش کوچک جعل شده باشد تا حق تاج و تخت را برای فرزندان و جانشینان داریوش بزرگ ثابت کند. اما این نظریه ثابت نشده و مورد قبول همه دانشمندان نیست. (ناتل خاناری، ۱۳۶۶ ج ۱ صص ۱۶۳-۱۶۵)

استوانه معروف کوروش در پاره فتح بابل و سنگ‌نبشته بیستون که به خط میخی نوشته شده است از سنگ‌نبشته‌های معروف ایران هستند. از دیگر سنگ‌نبشته‌های عهد باستان سنگ‌نبشته روزتا یا الرشید است که هم اکنون در موزه بریتانیا نگاه‌داری می‌شود. سنگ‌نبشته قانون حمورابی به خط میخی که برای برقراری نظم در میدان شهر بابل نصب شده بود تا همه مردم آن را ببینند. این سنگ‌نبشته منحصر به فرد هم اکنون در موزه لوور پاریس قرار دارد. (مزینانی، ۱۳۳۸ ص ۳۴)

نامه‌نگاری

انسان اندک‌اندک آموخت با کسانی که حتی از او دور هستند نیز ارتباط برقرار کند و همین ارتباط بود که بعدها «نامه‌نگاری» نام گرفت. با این مهارت بشر توانست خواسته‌های خود را تا دوردست مطرح کند.

نامه: کتاب. مأخوذ از «نام»، کردی «نمه». صحیفه. روزنامه. کاغذی که به نام کسی نوشته شود. مکتوب، رقعہ، تعلیقہ، مراسله، مرقومه، رقیمه، کاغذی که به کسی نویسند. فرمان. دستورالعمل. سرمشق. آئینه. (دهخدا)

سر نامه بود از نخست آفرین ز دادار بر شهریار زمین (فردوسی)

گوینده را چه غم که نصیحت قبول نیست گر نامه رد کنند گناه رسول نیست (سعدی)

بشر نخستین از دیرباز در پی راهی بوده تا بتواند همویش را از قصد و نیت خود باخبر نماید و با او ارتباط برقرار کند.

برای دانستن تاریخ نامه‌نگاری، باید ابتدا به تاریخ خط رجوع کرد زیرا مطمئناً نخستین نوشته‌های انسان، نامه بوده است.

هر پدیده‌ای، مولود نیاز است خواه نیاز جسمانی و مادی باشد و خواه روحانی و معنوی، غذای روح باشد یا غذای جسم.

پیدایی خط، مولود نیاز به نامه‌نگاری است، انسان تا سفر نکرده بود ناچار نبود که برای ادای مقاصد خود که بوسیله زبان انجام می‌گرفت جایگزین و جانشینی بیابد.

اگر اختراع خط را نتیجه نیاز انسان مسافر به ارسال پیام بدانیم، که به احتمال قریب به یقین چنین است، نخستین نگارش و کتابت انسان، نامه بوده است که نیاز بدان، مقدم بر سنگ‌نوشته‌هاست. پس اگر نامه‌نگاری را عامل اختراع خط که بزرگترین اختراع بشر است بدانیم تصویری نابجا نیست. (دانش‌پژوه، ۱۳۷۷، صص ۱ - ۲)

البته این کار در آغاز فقط مخصوص طبقه خاصی از جامعه بود یعنی تنها پادشاهان و افراد طبقات برتر از این امکان برخوردار بودند. ولی بعدها نامه‌نگاری در بین اقشار دیگر جامعه نیز رواج یافت.

از قدیم‌ترین نامه‌هایی که ایرانیان در قرون اولیه اسلامی به عربی نوشته‌اند و در کتب ضبط شده است نمونه‌هایی از آنها در تاریخ یمنی (ترجمه تاریخ عتبی) آمده است که عبارتی از نامه نوح بن منصور سامانی به ابوعلی سیمجور با انشای ابوعلی دامغانی است. (همان، ص ۱۴)

قدیم‌ترین منشآت فارسی را مکاتیبی دانسته‌اند که در کتاب‌هایی همچون ترجمه تاریخ یمنی و تاریخ بیهقی آمده است اما ترتیب دادن مجموعه‌هایی از نامه‌ها و رسائل نیز سابقه‌ای بس قدیم در زبان فارسی دارد.

قدیم‌ترین مجموعه‌های منشآت عبارت است از «نامه‌های رشید و طواط»، شاعر مشهور قرن ششم که دبیر خوارزمشاهیان بوده است. دیگر مجموعه «عتبه‌الکتبه» از همکار معاصر او منتجب‌الدین بدیع اتابک جوینی، منشی و صاحب دیوان انشای سلطان سنجر و مجموعه سوم «التوسل الی التوسل» از بهاء‌الدین محمد بن مؤید بغدادی منشی علاء‌الدین تکش خوارزمشاه. (همان، ص ۲۱)

اصول نامه‌نگاری و کیفیت نگارش مطالب و چگونگی صدر و ذیل آن؛ بریدان و پیکان آداب و شرایط خاصی داشته است. سبک نگارش و نحوه تنظیم آن نسبت به مقام و موقعیت گیرنده متفاوت و مختلف بوده و به یقین جمله‌ها و عبارات مورد استفاده در متن نامه را مطابق و هم‌تراز با شخصیت گیرندگان نامه‌ها می‌آراسته‌اند و آنگاه به سوی دیار مقصود رهسپار می‌نمودند. ارسال نامه نیز در ازمه قدیم و حتی در روزگاران نه چندان دور از زمان ما بوسیله پیک‌های مخصوص «برید» صورت می‌گرفته است که نامه را با استفاده از اسب‌های چابک و تیزگام با پیمودن منازل فراوان سرانجام به مقصد می‌رساندند و در قبال انجام این مسؤلیت سنگین و دشوار از اجر و پاداش مادی و معنوی صاحبان نامه نیز برخوردار می‌گشتند.

موضوع نامه و مکتوبی که در بین سلاطین و حکمرانان به هم دیگر نوشته و ارسال می‌شود با نامه عادی و عامیانه‌ای که در بین مردمان نوشته می‌شود تفاوت فاحش و چشم‌گیری دارد. دبیران مجرب و کارآزموده‌ای که در دیوان شاهان بدین کارگماشته شده‌اند، ملزم به رعایت اصول مکاتبت و متعهد به کتمان اسرار و مطالب آن نامه‌ها بوده‌اند. دبیران دیوان درباره یک موضوع خاص که اغلب با اراده و خواست امیران و پادشاهان بوده ابتدا به طریق مسوده آن را نوشته و سپس به وجه احسن بیاض کرده و زواید آن را پرداخته و برای توقیع و تأیید به حضور شاهان دربار عرضه می‌نمودند و سرانجام با مهر و خاتم مخصوص شاهان ممهور گشته و بوسیله چابک‌سواران بادپای به ممالک و ولایات دیگر روانه می‌گشت. همچنان که در اغلب افسانه‌ها و داستان‌ها آمده، گاهی برای ارسال نامه از پرندگانی چون کیوتر نیز بهره می‌جسته‌اند و با بستن پیام یا نوشته بر پای یا بال کیوتر وی را روانه دیار مقصود می‌کردند.

به نظر می‌رسد که در دوران گذشته آیین نامه‌نگاری بیشتر در سطح دیوانیان و حکومتیان مرسوم بوده و مردمان عادی کمتر می‌توانسته‌اند به قصد اطلاع از اوضاع روزگار و احوال همدیگر به معنی امروزی از آن بهره‌مند شوند. پس از توقف زبان و ادب فارسی قبل از اسلام، طبعاً نامه‌نگاری رسمی و دیوانی نیز به زبان‌های ایرانی قبل از اسلام (زبان فارسی میانه) متوقف شد و اگر نامه‌های دوستانه و اخوانی نیز بدین زبان نوشته می‌شد، آثاری از آن‌ها بر جای نمانده است چون نامه‌های خصوصی نگاه‌داری نمی‌شد. چنان‌که هم‌اکنون نیز نامه‌های خصوصی به جهت عام نبودن محتوای آن و نیز متضمن مسائل خصوصی و محرمانه بودن، کمتر نگاه‌داری می‌شود که برای آیندگان به جای بماند. (همان، ص ۱۳)

همان‌طور که می‌دانیم زبان و خط رسمی ایران پس از اسلام، عربی بوده است. در زمان سامانیان، امرای سامانی دست به احیای زبان پارسی زدند و کم‌کم برخی از آثار به فارسی برگردانده شد. توجه به زبان پارسی تا آنجا ادامه یافت که حتی نامه‌هایی که به دربار خلفا فرستاده می‌شد نیز به زبان پارسی نگاشته می‌شد. نوشتن نامه‌های پارسی به دربار خلفا دو تأثیر مهم داشت: یکی سلاطین غزنوی اهمیت و اعتبار ایران و ایرانی و استقلال او را می‌نمایاندند که خود را مجبور نمی‌دانستند به زبان خلیفه سخن بگویند بلکه او را وادار می‌کردند که با زبان فارسی آشنا شود یا دست کم ناگزیر شود به کمک مترجم نامه را بخواند، دیگر آن که فرهنگ و آداب دیرینه ایرانی را برای آنان جاوه‌گر می‌ساختند. (همان، ص ۱۵)

انواع نامه در متون گذشته

نامه‌های موجود در کتب گذشتگان را می‌توان به شش دسته کلی زیر تقسیم نمود: دکتر خطیبی در کتاب «فن نثر در ادب پارسی» اقسام نامه‌ها را در دوره ساسانی چنین برشمرده است:

۱- اصدار مناشیر، از دیوان سلاطین در تفویض مشاغل، یکی از مهم‌ترین اقسام مکاتیب در دوره ساسانیان بوده است؛ به شیوه‌ای که نمونه آن را در ادوار بعد از اسلام می‌بینیم، مناشیر، در دیوان رسائل نوشته می‌شد، و به توشیح و مهر پادشاه می‌رسید.

۲- دیگر از انواع مکاتیب در ایران پیش از اسلام، فتح‌نامه است.

۳- عهدنامه و سوگندنامه نیز یکی دیگر از اقسام مکاتیب در این دوره به شمار می‌رفت.

۴- سلطانیات یکی دیگر از اقسام مکاتیب این دوره بوده است.

۵- دیگر از اقسام مکاتیب دوره ساسانی اخوانیات است که آن نیز خود ضوابط و شرایطی خاص داشته و با سبک فنی نوشته می‌شده است.

۶- در پایان این قسمت باید از توقیعات پادشاهان ساسانی و وزیران و بزرگان آن عهد نیز یاد کنیم. (خطیبی، ۱۳۶۶)

به نقل از دانش‌پژوه، ۱۳۷۷، صص ۱۲-۱۳)

ابوالفضل بیهقی در کنار استادش بونصرمشکان که عمری در خدمت سلاطین غزنوی به کتابت و دبیری پرداخته،